

Prve borbe u sastavu Prvog proleterskog korpusa

(novembar 1943)

Prva lička brigada, i Prva u Šestoj diviziji, udarnoj i narodnooslobodilačkoj, krenula je iz Like u prvoj od tri divizijske kolone. Tačno u 13 sati 11. novembra 1943. godine u dvoredu je napustila Srb. Tada je u njenoj koloni bilo 1147 boraca.

Krećući se najčešće u dvoredu - po tri znatno rjeđe nego po jedan - 1. je brigada marširajući sve vrijeme sa štabom divizije, putovala od Ondića do Bugojna osam dana. Dva dana imala je odmor, takozvani »marševski predanak«, najprije u Srbu, a zatim u glamočkom selu Pribelje. U Lici je prešla 44 kilometra (Ondić - Klapavice - Srb), a od Srba do Bugojna 176 kilometara. Iz sačuvane bojne relacije, kao i iz sjećanja Đoke Jovanića, vidi se da je »na čitavom putu vrijeme bilo hladno, snijeg i kiša sa vjetrom«, a ishrana »slaba, s obzirom da je teritorija, kojom se kretala Divizija, siromašna. Smještaj je bio također slab«. Inače, u pohodu za Bosnu, u sastav 1. proleterskog korpusa, 6. udarna divizija je »prvi put marševala kao cjelina«.⁸³² Marš je trajao oko 80 efektivnih sati.

Stigavši (17, 18. i 19. novembra) u rajon Bugojna, Šesta divizija je tu i zadržana kao opća rezerva 1. proleterskog korpusa. Raspoređeni u selima Sultanovići, Kopčić, Rogušac, Drvetine i Čaušlije, između Bugojna i Donjeg Vakufa, 1. brigada 6. divizije se od popodneva 17. novembra do 28. novembra pripremala za prve bojeve u Bosni.

Prva brigada, kao i čitava 6. divizija, bila je maršem silno iznurena, neishranjena, u vrlo slaboj odjeći, s mnogo boraca bez ikakve obuće. Nešto kasnije, kad Vrhovni komandant bude potpunije obaviješten o slaboj odjeći i obući 6. divizije, zatražit će od ekonomskog odjeljenja Vrhovnog štaba da se sva roba i obuća iz rezervi pošalje Ličanima. A poslije informacije da je oko 5.000 uniformi i cipela, iz prvog kontingenta savezničke pomoći, s Visa brodom upućeno u Hrvatsko primorje, pa u Liku, Vrhovni komandant je Glavnom štabu Hrvatske naredio:

»Prebaciti odmah 1000 pari cipela i (isto) toliko odijela u blizinu Mazina za VI diviziju... U toj diviziji ima mnogo bosih«.⁸³³

Na žalost, iz tog kontingenta, Šestu nije zapala ni jedna uniforma i ni jedan par cipela,⁸³⁴ ali će zato sredinom januara 1944, kad do štaba 8. dalmatinskog korpusa stigne nova saveznička pošiljka odjeće i obuće, po Titovom izričitom naređenju Šestoj diviziji biti predano 300 pari cipela.⁸³⁵

⁸³²⁾ Đoko Jovanić, n. d. 579

⁸³³⁾ J. B. Tito, n. d. 18,72

⁸³⁴⁾ Isto, 283

⁸³⁵⁾ Isto, 182

Tito je odmah nakon dolaska divizije u Bugojno želio da što više sazna o njoj, o njenim borcima, borbenim mogućnostima i starješinama. Iako je posljednje deкаде u novembru bio izuzetno zauzet, ne samo zbog završnih priprema za Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća nove Jugoslavije, oko sastavljanja avnojske vlade (Nacionalni komitet oslobođenja), učestalo u razgovorima s vijećnicima, Tito je zatražio od komandanta i političkog komesara 1. proleterskog korpusa Koča Popovića i Mijalka Todorovića da u Jajce pozovu komandanta, političkog komesara i načelnika štaba 6. divizije. Tako su Đoko Jovanić, Gija Dimitrijević (kojemu će onih dana biti kazano da odlazi na novu dužnost izvan divizije) i Miloš Uzelac kolima korpusnog štaba 23. novembra odvezeni u Jajce. Prethodno su diviziju posjetili Koča Popović i Mijalko Todorović. S njima je bio i komandant 1. proleterske divizije Vaso Jovanović. Todorović je kasnije u Jajcu, polaznicima političkog tečaja pri CK KPJ, »govorio o politički ni sa čim opterećenim ličkim ratnicima, o silini njihovih juriša, o širini shvaćanja ciljeva oslobodilačkog rata, o čistoći i čistini njihovih partijskih organizacija«.⁸³⁶

Prilikom prvog susreta s predstavnicima Šeste divizije, 23. ili 24. novembra, Tito se interesirao za situaciju u Lici, kako je narod prihvatio odlazak Šeste divizije s njene teritorije i kako su borci to razumjeli. Đoko Jovanić se sjeća da se raspitivao o Diviziji, njenom moralno-političkom stanju, naoružanju, odjeći i obući« i kako je rekao da on poznaje našu Diviziju preko izveštaja i borbi koje je do tada vodila.⁸³⁷

Kraj novembra, onih desetak dana kad je 6. divizija kao opća rezerva 1. proleterskog korpusa imala priliku da se odmori, da sredi redove, da se borci okupaju i očiste od ušiju, ali i da se politički i vojnički obrazuju, omogućio je i predah i pribiranje novih energija, a, posebno, uspješno je - zbog većeg broja novajlija, ali i ne samo zbog njih - proveden neprestani »egzercir«, postrojavanje, prestrojavanje i razvijanje u streljački stroj, zatim ponašanje i odnos prema starješinama, pozdravljanje i oslovljavanje, raportiranje, rukovanje oružjem, sastavljanje i rastavljanje puške i puškomitraljeza, gađanje, čitanje karata, orijentiranje na terenu... Vojničko obrazovanje je postizano stalnim vježbanjem, ali i »putem vojničkih konferencija sa komandnim kadrom i partizanima«.⁸³⁸ Konstantno su preispitivana, kao podstrek i usmjerenje, »iskustva iz prethodnih operacija« pri čemu se »nedostaci uočavaju i otklanjaju«. Za stalno uzdizanje boračkog i komandnog sastava divizije, po ocjeni divizijskog komiteta Komunističke partije, bili su značajni i »vojnički stručni plan - teme, koji izlaze u divizijskom listu«, kao i prethodno, u Lici, održavani tečajevi, jednako oni vojno stručnog, kao i političkog usmjerenja »kroz koje su prolazili najbolji borci i komandni kadar«.⁸³⁹

U jedinicama 6. divizije koja je 27. novembra imala 313 oficira, 570 podoficira i 2857 boraca, 3. decembra je bilo 729 članova Partije, 131 kandidat za prijem u Partiju i 900 članova Saveza komunističke omla-

836) Mato Radulović, Rad politodjela divizije, Zb. VI proleterska divizija, 526

837) Đoko Jovanić, n. d. 580

838) Zb. NOR, VI/20,45

839) Isto

dine.⁸⁴⁰ U 1. brigadi je prema izvještaju od 1. novembra, kad je u čitavoj diviziji bilo 676 članova Partije, u Komunističkoj partiji bilo 38 boraca i 172 rukovodioca, 191 skojevac i 37 kandidata za prijem u Partiju.⁸⁴⁰ S toliko komunista i s vojno-političkim iskustvom kakvog su imali uglavnom svi borci 1. brigade, mada nisu bili po partijskom stažu stari komunisti (»prosečno 98% članova Partije primljeno je u toku naše borbe od 1941. godine«) i mada su svi članovi Partije bili »mlađi drugovi po godinama, starosti od 20 do 35 godina,⁸⁴¹ bilo je logično da je politički rad bio intenzivan. Kulturno-prosvjetnu aktivnost su organizirali kulturno-prosvjetni odbori po četama i bataljonima uz pomoć političkih komesara. Svaki bataljon je imao svoj pjevački kor. Svi su ti korovi bili obučeni »da pjevaju po nekolike antifašističke revolucionarne pjesme, a u većini se pjevaju narodne pjesme«. Svaki bataljon je također imao amatersku glumačku grupu »koja je sposobna prikazati po nekoliko pozorišnih komada koji su iznikli u toku Narodnooslobodilačke borbe i većim dijelom odgovaraju seljačkom stanovništvu«. Svaka četa je imala svoje džepne novine.⁸⁴³

Nije bilo sumnje: 6. divizija je prema kraju 1943. godine išla uzlazno, već osiguranih temelja za osvajanje proleterskog imena. No, nije govoreno, barem ne na sastancima vojnog i političkog rukovodstva divizije i njenih brigada, da je divizija već pokazala najviše vojno-političke kvalitete, smatrano je da je dovoljno reći: »Mi smo na putu stvaranja jedne dobre vojničke jedinice!«

Neki pišu, ne samo u odnosu na jedinice 6. ličke divizije, da su komesari, neovisno o razini komesarstva, od vojnog delegata pa naviše, bdjeli nad tim konstantnim stvaranjem kvaliteta, da su bdjeli nad moralom, ponašanjem, raspoloženjem i cjelovitim, pojedinačnim i ukupnim ćudoređem partizanskih jedinica: da otud iz tvrdokornosti komesarskog nastojanja, proizilazi krutost u ponašanju, nefleksibilnost, slijepi posluš, čak strah. U prvom pisanom kodeksu proleterskih jedinica - a borci i 1. ličke brigade cjelovite 6. divizije su nadasve željeli ostvariti pravo na srp i čekić uvezen srmom u petokraku od čohe ili ukovan u limu crvene zvijezde - kazano je za disciplinu da je »gvozdena« i da »nije slična disciplini u kapitalističkim armijama«, već da je to »samo-disciplina zasnovana na svesti i političkom uverenju čitavog kolektiva kao celine, da je takva disciplina nužna radi uspješne borbe protiv svih neprijatelja«, da je zasnovana na »bezgraničnoj ljubavi za pravednu stvar radnog naroda grada i sela«, da joj je temelj »ljubav za konačnu pobjedu nad svim neprijateljima naroda«.⁸⁴¹ Za partizane je nepojmljivo ponašanje bez inventivne inicijative. Jedinice 6. divizije, i ne, dakako, samo one, prožimane su osjećajem suodgovornosti u kojoj se svatko morao snaći na najbolji način, pri čemu se ono »najbolji način« ne odnosi na pojedince, već na cjelinu i cilj. Znalo se za cilj, znalo se za karakter borbe, znale su se ljudske granice ponašanja. Inače, »snadi se, druž«e. Nema u životu 1. brigade jalovih situacija, ni jalovog ponašanja. Glad jeste pra-

Isto, 41

⁸⁴¹ » AVII, 796, 41-3

⁸⁴² Zb. NOR, IV/20, 43

⁸⁴³ Isto, 46

⁸⁴⁴ J. B. Tito, n. d. 9, 79

tila sve pokrete 1. brigade, i sve nedaće, odjeće je uvijek bilo malo, posebno obuće, brigada je nerijetko bosa ulazila u borbe, ali ona je mladost ipak silovito živjela, s mnogo iskonskog derta, žilavo, bakovito, mada istovremeno i djevičanski nevino. Tačno su se, bez potrebe da se vrši nadzor, znale granice ponašanja. Svi su načini bili izraz uvjerenja. Kao što su u tradicionalnom ličkom životu s preciznošću iskonske etike bila razmeđena ponašanja iz kategorije raskalašenosti i kategorije nevine, ako i ne sasvim nemušte, ljubavne igre (u »ciganjenju«, čijanju perja, kumušanju, na različitim prelima i starinskim sijelima, svuda gdje su prilike da se iskazuju sve nijanse ljubavne sklonosti, do granice bluda), tako su i u ličkim jedinicama osjećaji pretakani u ponašanje po mjeri krajnje jasno iskazivanog moralnog kodeksa narodnooslobodilačkog pokreta, kodeksa na kojeg politički komesari i vodni delegati nisu ni morali drugačije od ostalih, podsjećati. Djevojke su u jedinicama borcima bile sestre. »Sele moja«, »seko«, »sestro« - govorili su borci partizanka-ma, a one su - čudesno u svakom smislu izdržljive - vrlo često prve u iskazivanju borbenog junaštva (jedan od pouzdanih svjedoka je dr Alfred Štajner, šef divizijskog saniteta:... U povlačenju pod borbom jedan puškomitraljezac padne ranjen i nije mogao dalje. Odmah se začuo glas komandanta bataljona: »Traži se dobrovoljac za ranjenog puškomitraljesca!« Mnogo se glasova javilo, ali je bilo već kasno, jer je bolničarka Seka već trčala niz strminu, spretno se sklanjajući za veće kamenje, i ubrzo je bila uz ranjenika. Nemci su to opazili i još jače zapucali. Za čas je Seka natovarila ranjenika i potrčala nekoliko metara uz strminu do povoljnog zaklona. Tu je ranjenika spustila, stavila mu zavoj na ranjenu nogu i poletela brzo do puškomitraljeza, koji je tamo ostao. Nastala je zaglušna buka od raznih oružja. U takvoj situaciji naši spontano ponovo započnu napad i odbiju neprijatelja, a bolničarka Seka sretno izvuče i puškomitraljez...),⁸⁴⁵⁾ kao što su zatim prve u »kukunješću« ili »ančici«; one su pralje i krpilje, urednici zidnih ili džepnih novina, bolničarke i bombaši, vazdan nježne tkalje najljudskijeg tkiva u čovjeku i među ljudima. . . »Ja mu rane zavijam u ruže, pa ga pitam: kako ti je, druže... « Kao i u ličkom selu, ljubavni odnos je bio mjera bračne veze. Registriraj se, druže! Ali to, dakako, ne znači da nije bilo duboko proživljenih ljubavnih sklonosti. Ta otkud bi, inače, nastalo toliko istinski trajnih brakova partizanki i partizana! Pamte živi i svjedoče izvještaji: dovoljno je bilo da se netko drsko, makar i naoko drsko, obrecne na drugaricu borca, pa da već istog trena bude tema rasprave. Djevojke u jedinicama 1. brigade bile su istinski voljene. Pazilo se da se njima dade najljepši komad zaplijenjene odjeće, da ime se dodijele najljepše, ali i najkomotnije cipele, kožna torbica, kakva marama ili svilena maramica... Ako i jesu u svemu bile ravnopravne, partizanke su, ipak, žene; i na fotosima se vidi da su uljepšanije, skladnije odjevene, uvijek uredne. I partijska rukovodstva su ocjenjivala da je u 1. brigadi, kao i u čitavoj 6. diviziji, »odnos drugova i drugarica općenito dobar«, no ni tu nije moglo proći bez kritike, jer rečeno je - i bez navođenja imena - da je »bilo izuzetnih slučajeva kod pojedinaca da su smatrali drugarice manje vrijedne, tj. da one nisu u stanju izvršiti zadatak vojnika kao i muškarac«, ali je »ovo

⁸⁴⁵⁾ Dr. Alfred Štajner, Uloga saniteta, Zb. *Sesta proleterska divizija*, 646

pogrešno mišljenje političkim objašnjavanjem, može se reći, otklonjeno«. I to su svi problemi iskazani u odnosima partizana i partizanki, kojih je u vrijeme dolaska divizije u Bosnu »po brigadama približno 50«. Inače, »od formiranja divizije nije bilo hrđavih nemoralnih pojava«.⁸⁴⁶

Pravilo »snađi se, druškane« (jasno: snađi se u okviru partizanskih načina, normi i relacija) vrijedilo je u svim situacijama, bilo da je riječ o bitki, o podjeli plijena (jedno je vrijeme štab bataljona »Marko Orešković« bio vezan tajnom i - govorili su: »tajno trajnom« - zakletvom da se ne može pozivati na odgovornost zbog »ljubavnog izleta«, ako se »dotične« žene ne potuže, ali to se nije odnosilo na partizanke, niti je moglo biti kažnjavanja zbog zadržavanja nekih lijepih sitnica iz plijena), ili o snabdijevanju hranom. Dakako, trebalo se snalaziti i u novim sredinama, naročito u područjima gdje narodnooslobodilački pokret još nije imao jačeg uticaja ni žilavijeg korijenja. Ali, i tu je bilo presudno da se ne prelazi granica partizanskih načina. »Snađi se, druškane«, nije značilo da se može potajno nešto uzeti ili, sačuvaj bože, oteti, da se silom može volja nametati. O snalaženju u nepoznatim krajevima pisano je i u džepnim novinama, a opisan je i prepričavan je, kasne jeseni 1943. godine, primjer privlačkog sabunara, sviklog da s morske dubine vadi pješak, Mate Grbića, koji će godinu dana kasnije biti pohvaljen pred strojem »Marka Oreškovića« za uspješno hvatanje živog jezika na tek uspostavljenom sreskom frontu. Odmah poslije dolaska u Bosnu, na stalno podsticanje vodnog delegata i komesara čete kako »svaki borac treba da se usidri u narodu«, Mate je odlučio da u katoličku sredinu vlašićkog sela prodre preko seoskog svećenika. Samo je komandiru čete rekao što namjerava. Komandir ga nije oneraspoložio, ali mu nije obećao pohvalu: snađi se, učini kako valja i bit će sve u redu, inače... Vitki, visoki, lijepi Mate, već je tada imao svoju vezu u selu, jednu od otrestitijih djevojaka, koja nije znala, ili nije htjela s dovoljno spretnosti skriti svoju sklonost prema bivšem sabunaru. Dogovorili su se da ga odvede do župnika. Taj stari čuvar vjere, tradicijski opterećen i vojskama nesklon, pogotovo vojsci za koju je, kako je on čuo, ključna karakteristika bilo neznabožstvo, pa čak i protubožstvo, partizana je očekivao s vidljivim nespokojem, da bi se već kod susreta zbunio. Mate je, naime s dužnom pažnjom prišao župniku, nije mu, istina, ruku cjelivao, ali je unio u odnos način vjernika:

- Faljen Isus, velečasni.

A velečasni, odavno u godinama, koje iziskivaju rešpekt, rastao još u turskim vremenima, nalik onim sumnjičavim fratrima iz Andrićevih zapisa o gučegorskom samostanu, župnik iz aneksionih vremena, kinjen različitim vojskama i terorima, zabezeknuo se pred Matinim načinom, jedva da promuća: »Navike, sinko«. Mate župniku neće reći da narodnooslobodilački pokret i vjerska uvjerenja nisu u raskoraku, neće mu ponoviti kazivano na skojevskim sastancima, niti će mu nabrajati imena katoličkih ili pravoslavnih popova i imama u partizanskim redovima Ali, govorio mu je jezikom vjernika, u privlačkoj ikavici, govorio mu je - kao da sve to čini samo da izmijeni misli, da upozna običaje travničkog kraja (»Velečasni, da li i ovdje vršite blagosove kao kod nas: daje

li župnik blagosov i ljudima, i stoci, i kući... «), da upozna - mnogo godina kasnije će reći da je baš tako rekao - »»dušu ovog siromašnog i u siromaštvu poštenog svita«. Dugo su razgovarali, stari župnik i mladi partizan. A narednog dana, u župnikovom prisustvu, kulturna ekipa »Marka Oreškovića« je davala priredbu u tome selu. Došao je župnik, i došlo je sve selo. Na misi, u nedelju, župnik je govorio sklon da ponovi neke misli Mate Dalmatinca. Selo je, poslije priredbe i mise, iznijelo zatajene namirnice. Pokazalo se da i u onom kraju djevojke znadu »kukunješće« 1 da im »ančica« nije strana. Župnik je izabran u tad osnovani seoski NOO, a u portalu katoličke crkve izvještene su zidne novine što su ih složile seoske omladinke, uz pomoć partizana Mate i njegovih drugova. Tako se snašao Mate Dalmatinac, inače i u prvoj i u 2. brigadi poznat po pjesmi, što on ne shvaća, ni onda ni sad, kao hvalu, jer, veli:

Lako ti je među Ličanima biti najbolji pjevač!

No, ako i nisu vrsni pjevači, Ličani pjevaju s mnogo volje, i kad god je za to prilika.

Pjesma je pratila 1. brigadu na njenom putu do 1. proleterskog korpusa, a nije prestajala ni kasnije, u selima sjeverno od Bugojna. U tim selima brigada se deset dana pripremala za predstojeće borbe, a kulturne ekipe su jednog dana dale priredbu u Bugojnu.

Sela sjeverno od Bugojna su napuštena ujutro 28. novembra. Zasiptani hladnom kišom, magluštinom zagrnuti, 1139 boraca naoružani, osim pušaka, sa 67 mitraljeza, 12 lakih minobacača, 3 teška minobacača, 2 protuoklopne puške i pt-topom 47 mm,⁸⁴⁷⁾ krenuli su blatnom i skliskom stazom uz korito uvijek studene Vitine, prijevojem između 1085 metara visoke Rudine i 200 metara višeg Kalina, da bi, poslije kratkog, objednog, zastoja, u čudesnoj, sirovoj prirodi oko Vruće vode, na zapadnom podnožju Vojvodine glave, prosljedili u smjeru sjeveroistoka, uvijek uz neke vode i izvore, kojih su prepune one planine Travniku s juga, ne samo Vilenica. Kiša se neprekidno cijedila i iz oblaka i iz magluštine, zemlja se lijepila za obuću, koraci su bili sve teži. Ipak, kolone su se po štapskom vremenskom planu pred noć spustile u dolinu Riјеke, koja s drugom, istoimenom rijekom, spajajući se kod Rankovića, čini Lašvinu pritoku Grovnicu, i na cestu Travnik - Gornji Vakuf, u selo Božoviće.

Nijemci i ustaše u travničkom garnizonu su već 29. novembra utvrdili prisustvo Ličana. Druga i Treća brigada, sa štabom 6. divizije, već su 28. novembra bile raspoređene na položajima oko Travnika: Druga, da pod zapovjedništvom štaba 1. proleterske divizije sudjeluje u napadu na Travnik (napadao je, zapravo, samo njen 4. bataljon), a Treća da zatvara prilaze Travniku od Zenice i Lašve. Prva brigada je dobila zadatak da sa jednim bataljonom - i to će biti »Matija Gubec« - pojača položaje 3. brigade u rejonu franjevačkog samostana Guča Gora i sela Brajkovića, na čukama oko sporednih puteva od Zenice prema Travniku, a jednim (»Pekiša Vuksan«) drži cestu i šumsku željezničku prugu od Travnika prema Gornjem Vakufu, na jug od Travnika, sa jednim (»Marko Orešković«) u noći 29. i 30. novembra napada željezničku

stanicu Bila i most na Lašvi kod Han-Bile, a sa jednim (»Božidar Adžija«) prati štab divizije i ostaje pod neposrednom komandom toga štaba u selu Kruščica, na ušću Kruščice u Lašvu.

Magla je bila posvuda pala. Kiša i blato; snijeg se još u zraku pretvara u kišu, a kad padne, odmah je blato. Vлага, studena i teška, kao teška i bolesno-iscrpljujuća atmosfera, vлага iz zemlje i neba, i posvuda vode, mutna se vrela prelivaju, potoci bujaju, kao da bi sve to da se u travničkoj uskodolini, nad kojom se dižu brda kao rascijepljena cestom, u ataru sela Ranković s osloncem na brda Hum (k. 749) i Kuk (930). Lijevo od »Pekiše Vuksana« bio je raspoređen 4. bataljon »Krbava« Treće ličke brigade. Neprijatelj se odjednom našao u zaleđu »Pekiše Vuksana« probivši se iz Doca, zapravo iz južnog predgrađa Travnika, preko Slimena i Bučića. U petodecembarskom izvještaju će biti kazano da je »neprijatelj uspio da dođe na leđa« četama »Pekiše Vuksana« tako »što je prodro kroz položaje bataljona 'Krbava' (neprimjetno iskoristivši maglu), te napao štab bataljona 'Krbava'... «⁸⁴⁸) Neprijatelj je oko 11 sati počeo da se pomalja iz magluštine, jedva vidljiv, zapažen tek po pucnjava, kad je u Lazinama napao na štab »Krbave«; ranjeni su komesar bataljona, te komesar i zamjenik komesara čete koja se zatekla uz štab. Ustaše su istovremeno s leđa napale i dio »Pekiše Vuksana« kod sela Rastovci, 2 kilometra zapadnije od Lazina. Tu su se izvanredno snašli komandir i komesar 3. čete Mile Pjevač i Simo Baškot Šime. Oni su brzo pomjerili dva voda i tim manevrom, udarajući s boka, uz istovremenu frontalnu obranu, omogućili 2. i 4. četi da zaposjednu nove položaje odakle su prešle u dobro organiziran protunapad kojeg su vodili komandant Đuro Radovanac i komesar Janko Dimić Popić. Tako je »Pekiša Vuksan« bez sopstvenih gubitaka pred podne 29. novembra »neprijatelja ponovo bacio u njegove polazne baze« i »zauzeo svoje stare položaje«.⁸⁴⁹

Uveče toga dana povjesnog 29. novembra, baš kad je, kako će to biti kazano u ustaškom izvještaju, »počeo veliki napad na Travnik jakim bacačkom i topničkom vatrom iz zapadne i sjeverozapadne postav«,⁸⁵⁰ upravo kada su u jajačkom domu kulture, u jedino osvijetljenom mjestu zatamnjenog grada, počeli da se prikupljaju vijećnici i gosti Drugog zasjedanja AVNOJ-a prema divizijskom planu, razrađenom u štabu brigade, u borbu je morao ući bataljon »Marko Orešković«: očekivano je da u 23 sata 29. novembra zaposjedne most na Lašvi kod Han-Bile i da osvoji željezničku stanicu Bila 8 kilometara jugoistočno od Travnika. Kretanje po nepoznatom terenu, bez osiguranih vodiča, a i bez sekcijских karata, otežavalo je pokret u kiši kroz veliko blato. Jedinicama nije dana prilika da se izvrši temeljito izviđanje i upoznavanje terena, neprijateljskog rasporeda i utvrđenja. Štab »Marka Oreškovića« nije, krenuvši u napad, bio obaviješten ni o prelazima preko Lašve, pa će - u neznanju o mostovima - u mrkloj, kišnoj susnježičnoj, planinski hladnoj noći izgubiti u nepotrebnom pješačenju 6 sati. Naime, Jovo Bursać i Miloš Vujnović su, slijedeći precizna uputstva pretpostavljenih,

⁸⁴⁸> Isto, 95

⁸⁴⁹> Isto

⁸⁵⁰> Isto, 759

izveli čete na 500 - 800 metara ispred neprijatelja, ali kad je trebalo preći Lašvu i zaposjesti polazne položaje za napad, ustanovljeno je da je most kod Divljaka razoren. Moralo se natrag niz desnu obalu mutne Lašve, u smjeru jugoistoka, sve do mosta kod Han-Kumpanije, a potom, gazeći sve vrijeme kroz blato puteljcima nad lijevom Brinom do Han-Bile. Zbog tog suvišnog, opterećujućeg marša bataljon je - bit će utvrđeno u analizi akcije - »izgubio previše u vremenu, tj. morao je prevaliti oko 14 kilometara puta, te je to razlog da je stigao u jutro 5 sati iako je napad bio predviđen u 23 sata«⁸⁵¹⁾ Očekivano je da hanbilski most i željezničku stanicu ne drži više od 100 neprijateljskih vojnika. Računajući s tim, Jovo Bursać je dvije čete rasporedio sa sjeverne, a jednu s južne obale Lašve. Jednu četu je zadržao u rezervi. Imao je na raspolaganju teški bacač i protuoklopni top kalibra 47 mm; njih je zadržao na južnoj obali. Napad je u Bili očekivan i spremno dočekan. Od 5 do 7 sati krtijaši su s jedva primjetnim rezultatima ponavljali napade. Obrana je polako popuštala, no prije nego što je skršena, iz Travnika je dohuktao blindirani vlak sa teškim bacačem i mitraljezima, koji su tukli sa jakom vatrom uobručeni položaj naših snaga.⁸⁵²⁾ Ustaški izvještaj kaže da je vođena borba prsa u prsa pri čemu je »raspršena čitava jedna brigada uz krvave gubitke«. Istovremeno je iz Travnika ustaška haubica tukla bacač i protuoklopni top 1. brigade na sjeveroistočnoj ivici šume Kalvarija. Štab brigade će kasnije prigovoriti »komandi Prateće čete što je plasirala svoja teška oružja na ivicu šume uočljivu repernu točku neprijatelja, koju je on odmah tukao sa unaprijed izračunatim elementima i na taj način onemogućio efikasnost našeg teškog oružja i nanijela mu gubitke«.⁸⁵³⁾ U 7.30 sati ustaše i domobrani sa hanbilskog mosta i iz željezničke stanice Bila su se ukricali u oklopni vlak, koji je odjurio prema Travniku. Novi kurir štaba 1. brigade, sedamnaestogodišnji Vladislav Šupak Važne, koji je krajem oktobra u diviziju došao iz Gorskog kotara, noseći naređenja kapetana Milana Dimića Jovi Bursaću, naletio je na nagaznu minu, koju su Nijemci postavili radi sprečavanja prilaza željezničkoj stanici i Travniku. Kasnije će reći da se, mada ranjen, nije udaljio od brigade: »Naše lečenje u ratu bilo je brzo i efikasno. Na mladima i zdravima ljudima rane su brzo zarašćavale. Već posle nekoliko dana bio sam zdrav. Nisam osećao nikakve posljedice ranjavanja«.⁸⁵⁴⁾ Na istom mjestu je ranjen i zamjenik komesara 1. čete Petar Tankosić, a poginula je bolničarka Bosa (prezime nije zapisano, ni zapamćeno).

Četvrti bataljon »Matija Gubec« se u borbe oko Travnika uključio 1. decembra. I toga dana je bilo mnogo magle i vlage, ružno vrijeme, vrlo hladno. »Gupčeve« čete su bile na jugoistočnim obroncima Vlašića, iznad Lašve, na sporednom putu prema Zenici, 7 kilometara sjevernije od željezničke stanice Bila, malo istočnije od gučogorskog franjevačkog samostana. Komandant »Gupca«, kapetan Đuro Drobac, dio bataljona držao je u zasjedi uz put u šumi Ovnak. Ujutro 1. decembra u tu zasjedu je upala jača ustaška patrola - pedesetak pušaka i 2 puškomitraljeza.

85) Isto, 98

852) Isto, 95

853) Isto, 98

854) Vladislav Šupak, veza u 1. brigadi 6. divizije, Zb. *Veze u NOB-u*, ratna sjećanja 1941-1945, knj. 3, Beograd 1981, 443

»Kada se je neprijateljska patrola približila našoj zasjedi, koja je otvarala jaku vatru iz pušaka i puškomitraljeza, a pošto je bila velika magla i neprijatelj iznenađen od naše strane, isti je pobjegao u pravcu Zenice«. ⁸⁵⁶ Za to vrijeme veći dio »Matije Gupca« je držao položaje kod Han Kumpanije i rušio most na Lašvi kod željezničke stanice Vitez. ⁸⁵⁶

»Božidar Adžija« je bio u operativnoj rezervi štaba divizije do 1. decembra kad je u najvećoj žurbi upućen na isturene položaje prema Busovači, gdje su se pomalo počeli kolebati obrambeni redovi borbama iznurene 9. krajiške brigade. Obavješten o tome da su se neprijateljske motorizirane jedinice probile sarajevskim drumom prema Travniku, štab divizije je naredio komandantu bataljona Branku Rađenoviću da, »ako treba, onda i trkom«, izvede bataljon na raskrsluicu Kaonik, ispred željezničke stanice Busovača, »na položaj desno od raskrsluice Zenica - Sarajevo«, gdje je prethodno poslana i 3. lička brigada. No, žurba pješaka nije prestigla oprezni hod njemačke motorizacije. Onemogućen u zaposjedanju dobivenih položaja, »Božidar Adžija« je u 14 sati pokušao da neprijateljsku motorizaciju i pješadiju, razvijenu u streljački stroj, zaustavi ispred mosta, kojeg je upravo rušilo minersko odjeljenje 2. bataljona 3. ličke brigade. Uto su njemački tenkovi probrektali kroz Kaonik i izbili pred most na Lašvi. Sjeverno od ceste i pruge tada je bio 2. bataljon 3. brigade a južno, na Granici i Bukvama prema Busovači, »Božidar Adžija«. Štab brigade će biti obavješten da je bataljon, »koji je zauzeo prve dominantne položaje i sa istih branio most na reci Lašvi kojega je ranije zapalila III brigada«, bio odbačen »uz pomoć jake artiljerije«. Oba bataljona, i 2. Treće i 3. Prve brigade, neprijatelj je potisnuo prema Travniku »u samu večer i uspio da popravi most i prede preko istoga«. ⁸⁵⁷ Štab 3. brigade izvještava da je »oko 16 časova dobito naređenje Štaba divizije da se snage ove brigade, koje su se nalazile na sjevernoj strani ceste Travnik - Busovača, prebace na južnu stranu, tj. Kruščica - Ravna - Rasno«. Povlačenje 2. bataljona 3. brigade i 3. bataljona 1. brigade »izvršeno je u redu i na vrijeme«. ⁸⁵⁸

Jedinice 1. i 3. brigade raspoređene na putevima od Zenice, Lašve i Sarajeva prema Travniku bile su razvučene na velikom prostoru, pa stoga nejake da bi dejstvovala uspješno. Tako je »Božidar Adžija« - povezujući sa svoje četiri čete lijevo krilo 2. bataljona 3. ličke brigade i krajnje desno krilo, zapravo isturene izvidnice nekih jedinica 10. krajiške divizije - rasut po brdima s tolikom udaljenosti, da i najbrži kuriri nisu stizali od krila do krila ni za šest sati kurirskog hoda. Jasno, i štab brigade je shvaćao da se tako »velika širina ovog fronta« s disperziranim bataljonskim snagama »nije mogla dobro kontrolisati«. ⁸⁵⁹ U takvim prilikama na bojištu, neprijatelj se bez većih napora provukao između dijelova 9. krajiške brigade, koja je 2. decembra bila u Kupresu, i »Božidara Adžije«, da bi 2. decembra - primjećen tek onda kad je progovorilo oružje najisturenijih dijelova kolone u nastupanju - izbio u zaleđe rasporeda razvučenog bataljona »Matija Gubec«. Đuro Drobac je

Zb. NOR, IV/20,95

⁸⁵⁶ Ist0, 96

^{a57} Ist0

⁸⁵ Ist0

⁸ Ist0

četama odobrio da se povlače, mada - reći će »pošto je bila gusta magla« - nije stigao utvrditi stvarnu snagu protivnika na svom sektoru. Tek »po žestini vatre« nagađano je »da je neprijatelj napao sa jačim snagama«. ⁸⁶⁰⁾

Sjeverozapadnije od rasporeda »zaskočenog« 4. bataljona 1. brigade, oko 8 sati 2. decembra neprijatelj - »oko dvije bojne kombinovane od Nijemaca, ustaša, ustaške milicije i legionara«, ⁸⁶¹⁾ zapravo: 2. bataljon 369. legionarske divizije i satnija 3. konjičkog sklopa Zagrebačke pukovnije - napao je položaje »Pekiše Vuksana«. Ujutro toga, maglenog dana Đuro Radovanac i Janko Dimić su svoje čete rasporedili na ras-košno prostranom prostoru jugoistočno od Travnika u smjeru jugozapad - sjeveroistok, od Rankovića do Huma (749) i Grada (649) koji u onom kraju zovu i Draženovo brdo. Stazama od lijevog do desnog krila valja preći desetak kilometara kaljavog, blatnog, istrzanog, uzlazno - silaznog puta. Na jednom dijelu tih položaja, bliže Travniku, bili su i dijelovi 2. ličke brigade - bataljoni »Ognjen Priča« i »Mićo Radaković«, na koje je napad uslijedio »oko 10 sati ujutro«: »neprijatelj od Travnika, jačine dvije bojne, krenuo je prema Bučićima i Gradu (kota 649). Grad je držao II bataljon 'Pekiša Vuksan' I brigade i neprijatelj ga je uspio izbaciti sa kote. II bataljon 'Ognjen Priča', koji se nalazio u Bučićima, djelovao je bočno na neprijatelja i nakon petosatne borbe izvršio je juriš na neprijatelja i uspio ga je odbaciti sa Grada i neprijatelj je odstupio pod zaštitom magle u Travnik«. ⁸⁶²⁾ Ustaše, Nijemci, domobranski konjanici i travnička, tek djelimično uniformirana ustaška milicija, po bojniku Klobučariću »poduhvatna sat Zagrebačke pukovnije sastavljena pretežno od ljudstva III konjičkog sklopa«, ⁸⁶³⁾ krenula je iz Travnika u 6. 30 sati da bi izvela »poduhvat zajedno sa 11/369 G. R« /to jest s 2. bataljonom legionarskog 369. puka) nastupajući »pravcem: Dolac - Grahovnik - Slimena - Nević Polje - Grad«. ⁸⁶⁴⁾ »Poduhvatna sat« i »III/369.G.R« su uklinjavanje u raspored jedinica 1. ličke brigade najavili »žestokom artiljerijskom i minobacačkom vatrom«. ⁸⁶⁵⁾ Štab 1. brigade je u petodecembarskoj analizi utvrdio da je artiljerija iz Travnika najpre tukla položaje na Humu, a potom selo Baliće, gdje je bila 1. četa »Pekiše Vuksana«. O položajima na Gradu štab 1. brigade u petodecembarskom izveštaju ne govori, dok zapovjedništvo Zagrebačke konjaničke pukovnije tvrdi da je »poduhvatna sat na brdu Grad (649) naišla na neprijateljski manji otpor, kojeg je nakon kratkog okršaja potisnula u južnom pravcu«, pri čemu je napad lijevog ustaško-njemačkog krila »štitić oklopni vlak iz Travnika, koji je ujedno osiguravao radnu partiju koja je popravljala prugu i nekoliko propusta do velikog porušenog mosta kod Bile«. ⁸⁶⁶⁾ Štab brigade je dva dana poslije borbe pisao da je protivnik »koncentracijom vatre teških mitraljeza i bacača mina prisilio 3. četu na povlačenje«. Umješno, koliko je to bilo moguće na nepoznatom terenu i u magli, vođena od učestalo hvaljenih Mile Pjevača i Sime

860) Isto

861) Isto

862) Isto, 76

863) Isto, IV/21, 665

864) Isto

865) Isto, IV/20, 96

866) Isto, IV/21, 666

Baškota, Treća četa »Pekiše Vuksana« pružala je otpor samo onoliko koliko je trebalo da se borci povuku bez gubitaka »pod zaštitom automatskog oružja«, da bi se utvrdila na novim položajima jugoistočno od kote 749, gdje je uspostavila vezu s bataljonom »Ognjen Priča«. Koncentriravši sve vodove »na novim položajima brda Hum, jugoistočno od kote 749«, Pjevčeva i Baškotova četa je »izvršila protunapad na neprijatelja, koji je ponovo odbačen u Travnik, a naše snage zauzele prvobitne položaje. Ova je borba trajala od 8 do 14 sati.«⁸⁶⁷ U izvještaju se ne spominje izuzetno snalažljivo i ne manje hrabro manevriranje 1. čete pod komandom Miloša Todorovića i Đure Ljuštine; ima samo podatak o podvigu 1. voda te čete, prijedlog štabu divizije »da se borci, kao i starješine ovoga voda, pohvale« stoga što je taj vod pod komandom Mile Čalića i Danice Plećaš »u toku ove borbe najviše uništio neprijatelja« i što je »dva puta jurišao na neprijatelja i oba ga puta natjerao u panični bijeg«. U bojnoj realizaciji Zagrebačke konjičke pukovnije nema, dakako, podatka o tom »paničnom bijegu«, samo: »Podhvatna sat vratila se na svoj postav u 17.00 sati.«⁸⁶⁸

Borbe 1. brigade oko Travnika od 29. novembra do 2. decembra karakteristične su po obostranim napadima i protunapadima, po iznenađenjima i po umješnosti neprijatelja da se privlači i provlači i tamo gdje su bile raspoređene partizanske jedinice. Snage 1. proleterskog korpusa nisu zauzele Travnik, ali su ga blokirale i - to je bio osnovni cilj - osigurale mir na prilazima Jajcu, gdje je zasjedao jedinstveni parlament revolucije i upravo održavala svoje prve sjednice tek uspostavljena revolucionarna vlada nove jugoslavenske federacije. Štab 1. brigade, koja je po zadatku bila više u obrambenom, nego u napadnom rasporedu, nije potcenjivao obavljeni posao svojih jedinica, mada je ocjenjivao da su mogle »pokazati i bolje rezultate«. No, bit će, također, kazano i za 1. brigadu posebno i za čitavu 6. diviziju da je »u potpunosti izvršila svoj prvi borbeni zadatak u sastavu Prvog proleterskog korpusa.«⁸⁶⁹ Ocjenjujući napore i rezultate, volju i mogućnosti, valja imati na umu da je brigada manevrirala na potpuno nepoznatom terenu, vazdan bez pouzdanih vodiča, s malo karata, koje su rijetki znali čitati, da je svuda gazila veliko blato, da je njen pokret i iščekivanje uvijek pratila kiša i gusta magla. U analizi izvršenoj na sastancima štabova četa, bataljona i brigade utvrđeno je da »u dovoljnoj mjeri nisu izvršene pripreme«, mada se brigadu moglo i prije 28. novembra izvesti na travničke položaje, jer odmor poslije tjedna provedenog u bugojanskim selima nije neophodan. Ostaje nejasno - što će biti kazano i u analizama štaba 1. brigade - zašto je 1. brigada »kasno stigla na položaje« južno i jugoistočno od Travnika, odnosno zašto su toliko »kasno dobili naređenje« da naprosto »nije bilo moguće da se izvrši temeljito izviđanje i upoznavanje terena, neprijateljevog rasporeda i utvrđenja.«⁸⁷⁰

Mnogo godina kasnije, komesar brigade Bogde Vujnović će reći kako su mu »u sjećanju ostali: blato, žilavo i teško, raskvašena i ljep-

86) Isto, IV/20, 96

868) Isto, IV/21, 666

869) Todor Radošević, n. d. 222

870) Zb. NOR, IV/20, 97-98

ljiva, poput crne smole, žitka zemlja, ogromne razdaljine, slabe veze ne zbog slabih vezista, nego zbog tih razdaljina, kuriri jedva da su stizali prenostiti naređenja i izveštaje. Ne treba pri tome potcenjivati naše komandante i komesare. Znali su što je horizontala, akvidistancija, kota ... Netko je pri tome bolje, neko tvrđe osjećao' kartu, netko je izoštenije video reljef i bolje cijenio'prostor kao vrijeme'... Zasigurno, manjkavo je bilo znanje iz geografije... Osim svega toga, nama je trebalo vremena da se naviknemo na konfiguraciju kakva je oko Travnika«.

Milan Dimić, po ocjeni divizijskog komiteta Partije, »pokazao se dobar i sposoban komandant« ali »pomalo prespor« u reakcijama. Komandanti bataljona 1. brigade su ostavili utisak da su »sposobni da rukovode svojim jedinicama«. ⁸⁷⁾

U prvim borbama oko Travnika iz 1. brigade je 8 boraca poginulo, 15 ih je bilo ranjeno, a dvoje je nestalo. ⁸⁷²⁾

⁸⁷⁾ » Isto, 45-46

⁸⁷²⁾ Pojedinačni spisak poginulih nije pronađen. Zna se međutim da su u travničkoj zoni, poginuli: zamjenik komandira čete u 3. bataljonu Petar Rastović Pejo, politički delegat voda Petar Lulić, desetar Dušan Drča, Zlatan Pavkov, Milan Mandić, Milan Bokern, Vajo Nećak, Rade Čurčić i bolničarka Bosa. U raznim poslijeratnim spiskovima kao »poginuli kod Travnika« navedeni su i ovi: Dane Dubajić, za kojeg se kaže da je bio zamjenik komandira čete, Milan Gubješić, Raco Rađenović, Milan Vejin, Vlado Pilipović, Slavko Sašić, Milan Bokan, Dane Baškot, Josip Iskra, Dejanović Cepin, Dušan Jelača, Petar Bobić, Petar Počuča, Jovan Rastović, Petar Cvjetičanin, Mičo Čurčić, Petar Trkulja i Dmitar Gostović. U sjećanjima boraca kao »nestali« pamte se Marijan Randić i bolničarka 1. čete 3. bataljona Borka Bulj. U jednom izvještaju Zagrebačke konjičke pukovnije kaže se da su zarobili dvojicu Talijana kod Han-Bile, no o tome nema nikakvog podatka u dokumentima 1. brigade. (Zb. NOR, IV/20, 45-46; 97; 759 i AVII, 797, 14-8/3)